

ОБРАЗ КОНСТАНТИНОПОЛЬСЬКОГО ПАТРІАРХА МИХАЇЛА I КЕРУЛЛАРІЯ НА СТОРІНКАХ «ПАЛІНОДІЇ» ЗАХАРІЇ КОПИСТЕНСЬКОГО

Статтю присвячено образу Константинопольського патріарха Михаїла I Керуларія, створеного Захарією Копистенським на сторінках «Палінодії». При змалюванні образу патріарха автор використав історичну та теологічну літературу. Цій же меті підпорядковано художню мову твору. Усе це дозволило Захарії Копистенському створити позитивний образ патріарха.

Ключові слова: образ, розкол, християнство, поетика.

Стаття посвящена образу Константинопольського патриарха Михаила I Керулария, который Захария Копыстенский изобразил на страницах «Палинодии». При создании образа патриарха автор использовал историческую и теологическую литературу. Этой же цели отвечает и художественная речь произведения. Всё это позволило Захарии Копыстенскому создать позитивный образ патриарха.

Ключевые слова: образ, раскол, христианство, поэтика.

The article is dedicated to the image of Michael I Cerularius, the Patriarch of Constantinople, portrayed by Zachary Kopystensky on the pages of «Palinodiy». To create the image of the patriarch, the author used historical and theological literature. This purpose subordinates artistic language of the work. All these factors allowed Zachary Kopystensky to create the positive image of the patriarch.

Key words: image, schism, Christianity, poetics.

У середині XI ст. християнство як єдине релігійне вчення розкололося на дві гілки – православну й католицьку. До сьогодні цей розкол не подолано, зберігається суперництво між церквами. Ці події відбулися в той час, коли візантійським патріархом був Михаїл I Керуларій (1043-1058), а його супротивником – Римський Папа Лев IX (1049-1054). Крім того, у літературознавстві образ Михаїла I Керуларія, що створений Захарією Копистенським на сторінках «Палінодії», не розглядався. У зв'язку з цим вважаємо за необхідне проаналізувати цей маловідомий образ. Для цього ми звернемося до частини III, розділу V, артикулів 1-6 «Палінодії» Захарії Копистенського [5, с. 1086-1100].

Постать Михаїла I Керуларія цікавила й цікавить, головним чином, істориків церкви. Усіх дослідників, які зверталися до цієї проблематики, можна поділити на три групи. До першої ми відносимо тих, хто звинувачував у розколі християнської церкви Константинопольського патріарха. До другої – Папу Римського, а до третьої тих, хто вважав, що розкол пов'язаний не стільки з постаттями, скільки з причинами глобального характеру. До першої групи відносимо, наприклад, о. Сивастіяна Сабола та його роботу «Католицизм і православ'я». Дослідник дає доволі негативну характеристику Михаїлу I Керуларію: «Це людина груба, вульгарна, в богословських науках мало освічена, мало обзнайомлена з історією Церкви,

з її традицією та з церковними правилами, перейнята духом цього світу, а не духом Божим» [10, с. 275]. Так, описуючи Константинопольського патріарха, автор підводить читача до думки, що саме Михаїл I Керуларій розпочав боротьбу проти Риму, що врешті призвела до розколу церкви. При цьому дослідник зазначає, що патріарх робив це обдуманно й свідомо [10, с. 276].

Схожу позицію у висвітленні образу Михаїла I Керуларія займає ще один дослідник І. Нагаєвський. Він, як і попередник, передусім акцентує увагу на постатті Константинопольського патріарха: «Михаїл Керуларій малоосвічений, не знав історію власної Церкви, «грецький шовініст» [8, с. 204]. Вияв шовінізму він вбачав у закритті римських монастирів у Константинополі, а також у намовлянні архієпископа Лева з Охриди написати лист до єпископа Івана з Трани (Апулія) стосовно того, що римляни вживають при Службі Божій прісного тіста замість квасного; заховують у суботу піст; не співають у пості «Алілуя» [8, с. 204].

Відомий сучасний дослідник І. Шевченко в нарисі, присвяченому релігійній полемічній літературі, між іншим, зазначав, що всі проблеми релігійного розколу й подальших суперечок коріняться у Візантії і пов'язані з патріархами Фотієм (IX ст.), Михаїлом I Керуларієм (XI ст.), Марком Ефеським (XV ст.) [11, с. 164].

Протилежного погляду щодо винуватців розколу дотримуються, як правило, прихильники православ'я. Ось, наприклад, відомий дореволюційний дослідник історії церкви кінця XIX – початку XX ст. О. Лебедев, торкаючись подій, пов'язаних із розколом православної церкви 1054 р., з одного боку, зазначає, що перший крок до боротьби проти Риму зроблено було саме Константинопольським патріархом, а з іншого, відповідальність за розкол покладає на римську церкву [6, с. 237, 252].

Ще один дореволюційний дослідник М. Поснов проблемі історії церкви присвятив роботу «Історія християнської церкви (до поділу церков 1054 р.)». У ній йдеться про розкол християнської церкви. Звертаючись до проблеми розколу церкви й, зокрема, до постаті Михаїла I Керуларія, М. Поснов зазначав: «Перенести всю відповідальність за сумні наслідки від подій, що відбулися, на патріарха Михаїла Керуларія буде неправильно» [9, с. 544].

Відомий дослідник і церковний діяч О. Мень проблему розділу церков і постать Михаїла I Керуларія розглядає в роботі «Історія релігії». Він вважає, що Константинопольський патріарх хоч і був числолюбивим, однак таким, який готовий іти на поступки заради збереження єдності церкви під час конфлікту [7, с. 163-164]. О. Мень зазначає, що папа Римський не визнав права Константинопольського патріарха рівними своїм.

Сучасний дослідник О. Дворкін в одному з розділів роботи «Нариси з історії Вселенської православної церкви» при детальному розгляді проблеми поділу християнської церкви звертається до постаті Михаїла I Керуларія. На думку дослідника, головний герой постає як позитивний, а призвідником конфлікту виступає легат Папи Римського Гумберт Сильвакандидський [3, с. 565]. При цьому потрібно зазначити, що провина поділу церкви не пов'язується безпосередньо з постаттю папи Римського Лева IX.

Досить великий за обсягом і широкий за тематикою посібник «Загальна церковна історія», написаний архієпископом Ігорем Ісиченком. Один із його підрозділів має назву «Поділ Західної та Східної Церков». У ньому мова йде про події, що пов'язані з розбіжностями між Західною та Східною церквами, які, врешті, призвели до розколу. Постає патріарха Михаїла I Керуларія зображується вольовою, що прагне навести порядок у Східній церкві. Про якісь негативні риси, наприклад, безграмотність, як про це писали згадані вище автори, тут не йдеться [4, с. 299-300].

До третьої групи дослідників можна віднести С. Головащенко, який уважав, «що в історії з розколом Вселенської ортодоксальної церкви змішалися канонічно-догматичні й політичні чинники» [2, с. 120]. Але основною причиною дослідник уважав саме канонічно-адміністративний фактор, оскільки константинопольські патріархи й римські папи постійно вели боротьбу за владу, за авторитет у церкві [2, с. 120]. Щодо постаті Михаїла I Керуларія, то автор до неї не звертався та ретельно не аналізував.

Релігійна суперечка, захоплення території з метою посилення своїх володінь – ось основні причини

розколу Церков 1054 р., вважає В. Балух [1, с. 327-336]. Михаїла I Керуларія автор вважає людиною великою, мирною. Натомість римських послів дослідник змальовує як призвідників до розколу. У Візантію вони приїхали без узгодження з Папою, який тоді перебував у полоні норманів [1, с. 336-338].

Тепер звернімося до тієї частини тексту «Палінодії» Захарія Копистенського, де мова йде про Михаїла I Керуларія.

В артикулі першому Захарія Копистенський аналізує лист Михаїла I Керуларія Антіохійському патріарху Петру III (1053-1076). Зауважмо, що це був перший лист Константинопольського патріарха Петру. Тут йдеться про обряди грецьких і римських священиків, а саме: різниця в символі віри, дати святкування Пасхи, різні мови ведення болослужінь, остриження бороди, вживання опрісноків замість квасного хліба, дозвіл на вступ у шлюб білого духовенства. Михаїл I Керуларій закликає Антіохійського патріарха підтримати його прагнення зробити Східну церкву рівноправною із Західною. Петро відмовляє йому. Спочатку полеміст звертається до православних і застерігає їх від неправди з боку католиків щодо інтерпритації подій у латинській літературі, пов'язаних із розколом церкви. Автор стверджує, що лист Михаїла I Керуларія до Антіохійського патріарха Петра, про який розповідає Цезар Бароній, є спотвореним. Захарія Копистенський намагається виправдати дії Михаїла I Керуларія. Причому стверджує, що монах Студійського монастиря Микита ніякої дискусії із римськими послами не проводив [5, с. 1087]. Як відомо з історичних джерел, саме Константинопольський патріарх доручив цьому монахові написати книгу, в якій засуджувалися латинські обряди, і з римськими послами дискусія все ж таки була, після якої Микита Стифат спалив свою книгу [9, с. 547-548].

Далі в «Палінодії» засуджуються дії латинських послів, які прибули в Константинополь. Автор звинувачує їх у дволикості, бо вони «не хотѣли опрѣснока поживати, але въ церквахъ Грецкихъ въ квасномъ хлѣбѣ уживали» [5, с. 1087].

Поетика першого артикуля яскраво свідчить про те, що автор однозначно намагався створити позитивний образ Константинопольського патріарха та його оточення і негативний образ Папи Римського та його легатів. Це підтверджується вживанням таких емоційних слів при характеристиці останніх: «отступники», «хулники», «ихъ нещирости», «хитро тчеть», «блуды костела Латино-Римского» тощо [5, с. 1086-1087]. На переконання правоти своїх тверджень Захарія Копистенський уживає звертання «правовѣрный» і дієслово в наказовому способі «уважай» [5, с. 1086-1087].

Другий артикул має назву «О Михаилѣ Кируларіи». У ньому автор розповідає про стосунки Михаїла I Керуларія та Царгородського імператора Ісаакія I Комнина (1057-1059). Ці події відбувалися вже після розколу церкви й стосуються останніх років життя Константинопольського патріарха. Захарія Копистенський вимальовує позитивний образ Михаїла I Керуларія, називаючи його «святимъ

патріархомъ», «блаженнымъ Михаиломъ» [5, с. 1089]. У той час Ісаакій I Комнин постає як негативна постать: «збытне показался несправедливымъ, ... права и привѣлея нарушалъ и ламалъ, монастиромъ кривды чинилъ, данины имъ посвяченія отымалъ, а до скарбу посполитого оберталъ и иньи несправедливости выражалъ» [5, с. 1088]. Щоб ще раз підкреслити святість Михаїла I Керуларія, Захарія Копистенський спочатку вказує, що Ісаакій I Комнин «на заточеніе его запровадилъ», а після смерті патріарха розкався. Ось, наприклад, як описується процес поховання Михаїла I Керуларія. Автор звертає увагу читача на ставлення Царгородського імператора до померлого: «Гѣло его зъ мѣсца заточенія зъ великою почестью взяти розказалъ и славне въ монастирь отпровадилъ, и честно погреблъ, а патріаршимъ повиннымъ достоїнности и маетности взятые привернулъ. Тою честію на честь, отъ себе выраженную, цесарь патріарсѣ Михайлови нагородилъ» [5, с. 1088].

Як і в попередньому артикулі, автор звертається до читача, щоб, з одного боку, підсилити правдивість своїх тверджень, а з іншого, засудити дії опонентів: «Познавай ту, христіанине, фалшь отступниковъ нашихъ!», «Для чого, каждый правовѣрный, будь прережень...», «Прето, правовѣрный христіанине, тымъ святымъ патріархоу Михаиломъ угѣшайся и выславуй его ревность...» [5, с. 1088-1089].

Наступний, третій артикул називається «О листѣ Михаила Кируларія». У ньому знову йде мова про лист Константинопольського патріарха до Антіохійського патріарха Петра III. Тут Захарія Копистенський коментує деякі пункти (параграфи), що торкалися розбіжностей у богослужінні між латинською та грецькою церквами. При цьому він намагається показати ввічливість і повагу Михаїла I Керуларія до папи Римського: «Уважай при томъ зъ тогожь пункту и ово, и дивуйся, што мовить патріархъ: писалемъ, мовить, зъ великою покорностью, або кротостью» [5, с. 1090].

У той же час Папа Римський змальовується в негативному світлі. Він нібито образився на ввічливий лист «дикого якого мужа, сурового и нелюдского» Михаїла I Керуларія. Захарія Копистенський на це зауважує: «Бы ся весь свѣтъ на правду гнѣвати хотѣлъ, гору она брати повинна» [5, с. 1090]. Яка ж правда образила Папу Римського Лева IX? Перша причина – це прохання Константинопольського патріарха не вживати опрісноків, а друга – захист греків від «поганскіхъ набѣгѣвъ». Папа Михаїлу I Керуларію відмовив і «гордыи роги поднеслъ» і «громы гордости своей выпустилъ» [5, с. 1091].

Лист Михаїла I Керуларія перехопив намісник Візантії в Італії Аргір і використав на свою користь. Пізніше, Аргір, «якобы» від імені Лева IX, направив послів до Візантії у складі: «одинъ былъ ... Аманфитанскимъ бискупомъ, ... другій зась титуломъ толко архиепископъ, ... а третюю особу придаль, которая ся ему подобала, то есть канслера» [5, с. 1091], тобто це «кардинал Гумберт, епископ Сильва Кандіда (1010-1053), Фридерик Лотаринський, канцлер римської курії (пізніше – Папа Стефан IX (1057-1058), і Петро, архієпископ Амальфі» [1, с. 336].

Посли привезли лист Михаїлу I Керуларію, написаний «якобы именемъ папежскимъ». У кінці артикулу Захарія Копистенський намагається довести, що цей лист Папа Римський не писав.

Намагаючись підтримати позитивний образ Михаїла I Керуларія, показати його поступливість, розважливість, автор уживає гіперболу: патріарх писав лист до Папи Римського «зъ великою покорностью, або кротостью» [5, с. 1090]. При цьому в тексті Захарія Копистенський кілька разів уживає наказовий спосіб дієслова та звертання з метою переконати читача в своїх твердженнях: «уважай, чителнику православный», «дивуйся» [5, с. 1090]. З цією ж метою наводиться прислів'я: «Бы ся весь свѣтъ на правду гнѣвати хотѣлъ, гору она брати повинна», «Правду, еднакъ, часъ подноситъ...» [5, с. 1090-1091]. У той же час протилежна сторона, зокрема Папа Римський, характеризується емоційними словами «отступникъ», метафорами «гордыи роги поднеслъ», «громы гордости своей выпустилъ».

У наступному, четвертому артикулі «О неважномъ отлученю папежскомъ, а о важной клятвѣ патріаршой на папежа» розповідається про взаємні прокляття римськими послами Михаїла I Керуларія, з одного боку, а з іншого – про прокляття Михаїла I Керуларія римських послів і Папи Римського. Захарія Копистенський починає артикул із саркастичними протиставленнями проклять обох сторін. При цьому критиці піддаються дії папських послів. У той же час дії Константинопольського патріарха виправдовуються. Автор вважає, що Михаїлу I Керуларію прокляття не були страшні: «А вѣдати запевне потреба, ижь хотяжь бы тыи послове отъ папежа самого посланными были, предся клятва патріарсѣ страшна не была» [5, с. 1092].

Захарія Копистенський запевняє читача, що прокляття, яке зробив Михаїл I Керуларій, здійснене не вперше. Такі кроки неодноразово робили константинопольські патріархи в попередні часи. При цьому автор посилається на частину II, розділу VII, артикулу 3 «Палінодії» [5, с. 661-667]. Власне, назва цього артикулу говорить сама за себе: «Ижь патріархове веходнии бискуповъ Римскихъ судили, отлучали, зкладали и выклинали» [5, с. 661]. У цьому немає нічого дивного, вважає автор «Палінодії». Захарія Копистенський порівнює Папу Римського зі звичайною простою людиною, яка може помилятися і грішити. Цим полеміст ніби намагається опустити високий, недоторканий статус Папи Римського. У кінці артикула полеміст закликає всіх віровідступників схаменутися і покаятися: «Болѣзнуемъ о васъ: покайтеся, молимъ васъ!» [5, с. 1093].

Зазначмо, що Захарія Копистенський не забув ще раз підкреслити важливість постаті Михаїла I Керуларія: «На праведного Божого преподобного мужа патріарху Михаила» [5, с. 1093], використавши емоційні слова. З іншого боку, пап римських і «увесь костель заходный» автор «Палінодії» характеризує набором негативних емоційних слів: «выдивоватися злости и хитрости не можемъ», «подступныхъ пословъ», «блюзнячи на праведного Божого преподобного мужа патріарху Михаила», «апостатове-унѣятове» [5, с. 1092-1093]. Як і в попередньому артикулі, автор

уживає наказовий спосіб дієслів: «читай», «не дивуйся», «покайтеся» [5, с. 1092-1093].

Захарія Копистенський у п'ятому артикулі «О листѣ Петра, патріархи Антіохійського» [5, с. 1093-1095] відсилає читача до частини II, розділу IX, артикулу 7 «Переднѣйшіи артикулы, презъ которыхъ отмѣну папезове Римскіи вѣры едностъ розорвали и схизму въ церковъ Христову вировали» [5, с. 780-788], хоча, на нашу думку, автор мав на увазі артикул восьмий цих же частини й розділу «Отповѣдъ на нѣкоторіи останки девятого роздѣлу о листѣ Петра Антіохійського и о Михаилѣ Кируляріи, патріархѣ Константинопольскомъ» [5, с. 788-798]. Тут мова йде про листи, які писав Петро Антіохійський Михаїлу I Керруларію, Папі Леву IX та Домініку, архієпископу Венетійському. Полеміст стверджує, що листи, які адресувалися Константинопольському патріарху, «пофалшованы», особливо в тих частинах, де йдеться про прихильність до латинського обряду.

Натомість Захарія Копистенський запевняє читачів, що «ижъ зъ тлустостями и потрохами свинными потравъ заживати – не восточной церкве инокомъ быти, але тое лакомство и обжорство заходнего костела Латинскихъ мниховъ было передъ тимъ, же тлустостей мясныхъ въ потравахъ заживали» [5, с. 1094]. Для підтвердження своїх слів полеміст посилався на преподобного отця Феодосія, ігумена Печерського [5, с. 1094]. Образ Михаїла I Керруларія не аналізується. Проте автор виставляє в негативному світлі суперників патріарха – пап римських. У цілому зміст артикулу побудований на протиставленні монахів Східної церкви з монахами Західної церкви з неприхованими симпатіями до перших.

Останній, шостий артикул має назву «Петръ, патріарха Антіохійскій, поступокъ Михайловъ на папежа пріймуеть» [5, с. 1095-1099]. У ньому Захарія Копистенський намагається ще раз підтвердити правомірність учинку Михаїла I Керруларія, опираючись при цьому на висловлювання Антіохійського патріарха Петра. Уже з самого початку артикулу автор безапеляційно стверджує, що Антіохійський патріарх «поступокъ Михаила Кируларія патріархи пріймуеть» [5, с. 1095], про що, на його думку, свідчать листи Петра. У властивій для себе манері Захарія Копистенський уживає дієслово наказового способу «читай», відсилаючи читача до листів Антіохійського патріарха. У подальшому тексті мова йде про засудження відхиленя від богослужіння, що робилися в католицькій церкві, про які ми згадували вище. При цьому автор робить посилання на Євангеліє, рішення Нікейського і Константинопольського Вселенських соборів. З цього витікає, удруге підкреслює Захарія Копистенський, що патріарх Петро «Михаила патріархи поступокъ на папежа пріймуеть и похваляеть» [5, с. 1097].

Потрібно зазначити, що Захарія Копистенський із метою засудити відступництво римської церкви використовує мотив «Божого покарання». Він пише, що зло почало ширитися по всьому світу, «всюды плачь и бѣдъ много, голодовъ», «многіи провѣнціи на

заходѣ отъ костела Римского и отъ папезовъ отдалилися» [5, с. 1095-1096].

Далі автор «Палінодії» наводить імена сімнадцяти римських пап, які правили після Венедикта II (684-685): «1) Адріянъ, 2) Леонъ, 3) Стефанъ, 4) Пасхаль, 5) Евгеній, 6) Валентинъ, 7) Григорій, 8) Сергій, 9) Леонъ, 10) Янъ. Ангелскій родъ, 11) Венедиктъ, 12) Никола, 13) Андріянъ, 14) Иванъ, 15) Мартинъ, 16) Андріянъ, 17) Стефанъ» [5, с. 1099]. На його думку, «Сіи всѣ православны быша и единомисленіи четиремъ патріархомъ: Царигродскому, Александрійскому, Антіохійскому и Іерусалимскому» [5, с. 1099]. Потрібно зазначити, що, згідно з історичними джерелами, тут не згадані імена вісімнадцяти пап, які правили після Венедикта II до Адріана I (772-795).

Після перерахування пап Захарія Копистенський звертається до постаті ще одного Папи Римського Формоза (891-896), якого вважає еретиком. Унаслідок його дій латиняни «отъ царствія Греческаго, и отъ чотирохъ патріархъ отлучишася» [5, с. 1100]. Тут же наводяться імена восьми римських пап, які були однодумцями Формоза.

Такий же негативний образ зображується при характеристиці ще одного Папи Римського Христофора (антипапи) (903-904). Захарія Копистенський звинувачує його в тому, що він першим стверджував, ніби «Пресвятый Духъ отъ Отца и Сына исхождение имать» [5, с. 1100]. Нагадаймо, що таке твердження було одним із тих, що призвело до розколу християнського світу. На останок Захарія Копистенський відзначає діяння патріарха Сергія II (1001-1019) і Михаїла I Керруларія.

Набір тропів останнього артикулу, як і попередні, містить емоційні слова, звертання, наказовий спосіб дієслова. Наприклад, при характеристиці латинників автор неодноразово використовує такі емоційні однокореневі слова, як «проклятству отдаемо», «проклятымъ нехай будетъ», «Латинниковъ проклинаеть» [5, с. 1096], «отступниковъ», «отвращаюся» [5, с. 1097], «злая ересь» [5, с. 1098]. Звертаючись до читача, Захарія Копистенський уживає «правовѣрній», наказовий спосіб дієслів – «читай», «уважай», «слухайже» [5, с. 1095, 1098].

Отже, ми проаналізували артикули, присвячені Михаїлу I Керруларію, на сторінках «Палінодії» Захарії Копистенського. Можемо однозначно стверджувати, що перед читачами вимальовується цілком позитивний образ Константинопольського патріарха. Автор, оперуючи різнобічним теоретичним та історичним матеріалом, намагається довести, що причини розколу християнського світу криються у віровідступництві представників римської церкви.

Художня мова тексту підпорядкована його ідейній конструкції. Змальовуючи позитивний образ Михаїла I Керруларія та негативний образ його супротивників, автор використовує різноманітні художні засоби. Найбільш уживаними є емоційні слова, наказовий спосіб дієслова, метафори.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балух В. О. Візантиністика : [курс лекцій] / В. О. Балух. – Чернівці : Книги – XXI, 2006. – 606 с.
2. Головащенко С. І. Історія християнства : [курс лекцій]. – С. І. Головащенко. – К. : Либідь, 1999. – 352 с.
3. Дворкин А. Л. Очерки по истории Вселенской Православной Церкви : [курс лекций] / А. Л. Дворкин. – изд. 3-е, перераб. и доп. – Нижний Новгород : Издательство Братства во имя св. князя Александра Невского, 2006. – 936 с.
4. Ісіченко Ігор, архієпископ. Загальна Церковна Історія / Архієпископ Ігор Ісіченко. – Харків : АКТА, 2008. – 600 с.
5. Копыстенский Захария. Палинодия / Захария Копыстенский // Русская историческая библиотека. – СПб., 1876. – Т. 3. – С. 313–1190.
6. Лебедев А. П. История разделения церквей в IX, X и XI веках / А. П. Лебедев ; [под научн. ред. М. А. Морозова]. – СПб. : Алетей, 1999. – 304 с.
7. Мень А. История религии : в 2-х кн. / Александр Мень. – М. : Издательская группа «ФОРУМ – ИНФРА-М», 1997. – Кн. 2 : «Пути христианства». – 224 с.
8. Нагаєвський І. Рим і Візантія / І. Нагаєвський. – Торонто : Укр. вид-во «Добра книжка», 1956. – 154 випуск. – 241 с.
9. Поснов М. Э. История Христианской Церкви (до разделения Церквей – 1054 г.) / М. Э. Поснов. – Брюссель : Изд-во «Жизнь с Богом», 1964. – 614 с.
10. Сабол Севастіян, отець. Католицтво і православ'я / о. Севастіян Сабол. – Нью-Йорк : «Слово доброго пастиря», 1955. – 327 с.
11. Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом : нариси з історії культури до поч. XVIII ст. / Ігор Шевченко. – Львів : Інститут історії церкви Львівської богословської академії, 2001. – 247 с.

© Циганенко В. Л., 2013

Дата надходження статті до редколегії 20.05.2013 р.